

การวิเคราะห์ความโกรธ : ตัวละครสัตว์ที่ปรากฏในนิบาตชาดก

An Analysis of Anger : An Analysis of Anger in Nipāta Jātaka

ศิริินภา กิจกุลนำชัย*

Sirinapa Kitkulnumchai

นักศึกษาสาขาพุทธศาสนศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Master of Arts Program in Buddhist Studies, Faculty of Liberal Arts, Thammasat University

วัชร งามจิตร์เจริญ**

Watchara Ngamchitcharoen

สาขาพุทธศาสนศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ประเทศไทย

Arts Program in Buddhist Studies Faculty of Liberal Arts, Thammasat University, Thailand

E-mail: bbtcknctuktanaka@gmail.com

Received: July 05, 2023

Revised: November 22, 2023

Accepted: November 24, 2023

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเกี่ยวกับความโกรธในนิบาตชาดก และจากตัวอย่างของชาดกแต่ละเรื่องที่ได้ยกมาอธิบายนั้น ได้ทำการศึกษาเรื่องราวต่าง ๆ ผ่านตัวละครสัตว์ (สัตว์ตามทัศนะพุทธศาสนาเถรวาท) พบว่า การวิเคราะห์เรื่องของความโกรธผ่านตัวละครสัตว์ต่าง ๆ มีด้วยกันหลากหลายประเด็น คือ (๑) ลักษณะ อาการ และธรรมชาติของสัตว์ที่มีความโกรธ จะมีลักษณะดังเช่น การขัดเคือง ขุ่นเคือง ความแค้น ความดุร้าย ความเกรี้ยวกราด ฯลฯ ซึ่งจะเกิดภายในจิตใจ ก่อนจะแสดงลักษณะอาการออกมาให้เห็นภายนอก (๒) ความโกรธของตัวละครสัตว์มีด้วยกันหลายสาเหตุ เช่น การไม่มีปัญญาที่แยบคายหรือการใช้ความคิดถูกวิธี ตัณหา มานะ ฯลฯ จึงทำให้สัตว์โกรธ (๓) ผลของความโกรธได้ทำให้สัตว์ เกิดการประทุษร้าย ทั้งทางใจ กาย และวาจา (๔) การใช้คุณธรรมมาเป็นแนวทางในการระงับความโกรธ ซึ่งก็มีชาดกหลายเรื่องแสดงให้เห็นว่า เราสามารถเอาคุณธรรมบางข้อมาระงับความโกรธได้ เช่น การใช้ความคิดถูกวิธี คือ กระทำในใจโดยแยบคาย การเจริญพรหมวิหาร และการประพฤติธรรมตามราชธรรม ๑๐ เป็นต้น

คำสำคัญ : ความโกรธ; ตัวละครสัตว์; นิบาตชาดก

* นางสาวศิริินภา กิจกุลนำชัย Miss Sirinapa Kitkulnumchai นักศึกษาปริญญาโท

** ศ.ดร.วัชร งามจิตร์เจริญ Prof.Dr. Watchara Ngamchitcharoen ที่ปรึกษางานวิจัย

Abstract

The purpose of this article is to study anger in the Nipāta Jātaka. Each story that has been quoted has studied various stories through animal characters (animals according to Theravada Buddhist view) found that the analysis of anger through animal characters has a variety of issues: (1) the nature, symptoms, and nature of animals with anger. (2) Anger of animal characters has many causes, such as lack of ingenious intelligence or proper use of thought, craving, conceit, etc., thus making the animal angry. (3) The effects of anger have made animals, unwholesome action way bodily action, verbal action, mental action. (๔) Using virtue as a guide to suppress anger, which has many stories showing that we can use some virtues to suppress anger, such as reasoned attention, holy abidings, virtues or duties of the king; royal virtues, etc.

Keywords : Anger; Animal characters; Nipāta Jātaka

บทนำ

หากกล่าวถึงชาดกในสังคมไทย เชื่อว่าคนส่วนใหญ่คงรู้จักไม่มากนักน้อยเพราะเรื่องราวในชาดกปรากฏตามหลักสูตรทางการศึกษาของประเทศไทย เพราะนักเรียนส่วนใหญ่จะได้ศึกษาหรือเรียนรู้เกี่ยวกับชาดกตั้งแต่ในระดับชั้นประถมศึกษาไปจนถึงระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย เนื่องจากชาดกเป็นส่วนหนึ่งในเนื้อหาสาระทางศาสนา ศีลธรรม จริยธรรม อีกทั้ง ชาดกยังมีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมและประเพณีทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะประเพณีการเทศน์มหาชาติ ซึ่งจากการศึกษาชาดกตามทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท ยังทำให้ทราบว่า ชาดกเป็น ๑ ในวงศัตถุสาสน์ หรือ เป็นคำสอนของพระศาสดาซึ่งมีทั้งหมด ๙ อย่าง โดยชาดกะ หรือ ชาดกเป็นคำสอนประเภทนิทานชาดก หรือ เรื่องราวในชาติปางก่อนของพระพุทธเจ้า ขณะเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญเพียรบารมีอยู่^๑ และก็มีนักวิชาการบางท่านมองว่า ชาดกหมายถึงการที่พระโพธิสัตว์เวียนว่ายตายเกิด ถือกำเนิดในชาติต่าง ๆ^๒ ซึ่งผู้เขียนก็มีความเห็นที่คล้ายกันว่า จริงแล้ว ๆ ชาดกก็คือ เรื่องราวของการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งหมายถึงการเป็นพระพุทธเจ้าองค์ต่อไป โดยแต่ละพระชาติของพระองค์ก็ได้แสดงให้เห็นว่า พระองค์ได้สละชาติหรือ แสดงบทบาทเป็นตัวละครต่าง ๆ เช่น เทวดา มนุษย์ สัตว์เดรัจฉาน และยักษ์ อีกทั้งเรื่องราวของการบำเพ็ญเพียรของพระโพธิสัตว์แต่ละชาติ ยังสะท้อนให้เห็นว่า หลายสิ่งหลายอย่างได้เกิดขึ้นจริง ดังเช่นการถือกำเนิดในภพภูมิต่าง ๆ กรรมกับการนำไปเกิด ความเชื่อเรื่องบุญ และบาป ฯลฯ ทั้งนี้ การตรัสเล่า

^๑ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำบรรยายพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันลือธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๔-๕.

^๒ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, นิทานชาดกฉบับเปรียบเทียบ, (กรุงเทพมหานคร: สถาพรบุ๊คส์, ๒๕๖๔), หน้า ๑๙.

ชาดกของพระพุทธเจ้าจัดเป็นกลวิธีการสอนธรรมะอย่างหนึ่ง เพื่อช่วยให้คนฟังเข้าใจได้ง่าย หรือ เข้ากับ จิตของผู้ฟังกว่าวิธีการสอนอื่น ๆ ของพระองค์ เป็นต้น

ความน่าสนใจอีกอย่างของการศึกษาเกี่ยวกับชาดกโดยเฉพาะ “นิบาตชาดก” สามารถสรุปประเด็น และความเห็นเพิ่มเติมได้ว่า นิบาตชาดกหรือชาดกในนิบาต จะอยู่ในคัมภีร์ขุททกนิกายของพระสุตตันตปิฎก ซึ่งเป็นเรื่องราวพระอดีตชาติของพระพุทธเจ้า ๕๔๗ เรื่อง และจะอยู่ในรูปแบบของคาถา หรือ ร้อยกรอง อีกทั้ง จะมีการจัดหมวดหมู่ และเรียกตามจำนวนคาถาของชาดกเรื่องนั้น ๆ จึงทำให้เรียกว่า “นิบาต” และ หากศึกษาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษร และไม่เป็นลายลักษณ์อักษรนั้น ตามข้อสันนิษฐานเดิมจะมีชาดกทั้งหมด ๕๕๐ เรื่อง แต่น่าจะสูญหายไป ๓ เรื่องด้วยกันคือ เวลามชาดก มหาโควินชาดก และสุเมธบัณฑิตชาดก ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เหลือเพียง ๕๔๗ ชาดก ที่เหลือให้เราได้ ศึกษา^๑ ทำให้บางท่านอาจจะเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ชาดกพระเจ้าห้าร้อยชาติ^๒ นอกจากนี้ ในอรรถกถา พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ยังมีการอธิบายว่า ชาดกจะ ๑-๒ หรือ ชาดกอัฐกถา เป็น ๑ ใน ๑๕ คัมภีร์ ที่สำคัญของขุททกนิกาย ซึ่งในคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกายชาดก จัดเป็นคัมภีร์ที่อธิบายขยายความจาก พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๗ (มีอรรถกถา ๗ เล่ม คือ ภาคที่ ๑-๗) และพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๘ (มีอรรถกถา ๓ เล่ม คือ ภาค ๘-๑๐) รวมทั้งหมดเป็น ๑๐ ภาค (๑๐ เล่ม) เป็นต้น

สำหรับประเด็นของตัวละครสัตว์ในนิบาตชาดกที่ได้อธิบายในบทความย่อ ตัวละครสัตว์ในที่นี้ ก็คือ สัตว์ต่าง ๆ ที่ปรากฏในเรื่องราวของชาดกแต่ละเรื่อง โดยในที่นี้ “สัตว์” ตามทัศนะของพระพุทธศาสนา เถรวาท^๓ หมายรวมไปถึง มนุษย์ เทวดา อสุรกาย เจริญฉาน เป็นต้น และได้ทำการยกตัวอย่างสัตว์มา ทั้งหมด ๓ กลุ่ม คือ **กลุ่มที่ ๑ มนุษย์** ได้แก่ กษัตริย์ บุโรหิต และผู้หญิง **กลุ่มที่ ๒ เจริญฉาน** ได้แก่ ลิง ม้า นางนกไฉ้ และพญานาค **กลุ่มที่ ๓ อมนุษย์** คือ ยักษ์ และสิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับตัวละครสัตว์ ซึ่งหากจะ อธิบายตามแนวของสติธ ทอมป์สัน ที่ได้แบ่งประเภทของนิทานพื้นบ้านไว้ ๑๑ ประเภท โดยนิทาน บางประเภท อย่างเช่น นิทานอธิบายเหตุและนิทานสัตว์ ผู้เขียนเห็นว่า สามารถนำมาศึกษาและวิเคราะห์ เพื่อเป็นแนวทางของการศึกษาเกี่ยวกับตัวละครสัตว์ในบทความนี้ได้ กล่าวคือ นิทานประเภทอธิบายเหตุ (explanatory or etiological tale) ที่ได้อธิบายเกี่ยวกับการกำเนิดของสัตว์บางชนิด สาเหตุที่สัตว์ บางชนิดมีรูปร่างลักษณะต่าง ๆ และอาจหาคำตอบว่าทำไมสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จึงมีลักษณะบางอย่างเช่น ทำไม นกบางชนิดพูดได้ เป็นต้น และในส่วนของนิทานสัตว์ (animal tale) ก็เป็นเรื่องที่สัตว์เป็นตัวละครเอก

^๑ อาทิตย์ ชีรวณิชกุล, **ชาดกกับวัฒนธรรมวรรณศิลป์ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๖๕), หน้า ๓.

^๒ ศิราพร ณ ถลาง, **ไวยากรณ์ของนิทานการศึกษาในเชิงโครงสร้าง**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๘๑.

^๓ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๒๒.

อีกทั้งสะท้อนให้เห็นความฉลาดของสัตว์ชนิดหนึ่ง ความโง่เขลาของสัตว์อีกชนิดหนึ่ง รวมไปถึงสัตว์ที่เป็นตัวเอกซึ่งมีลักษณะเป็นตัวโกง ขอบไปกลั่นแกล้งเอาเปรียบสัตว์อื่น ทำให้บางทีก็จะได้รับความเดือดร้อนตอบแทนกลับมาบ้างเหมือนกัน^๖ ประเด็นที่กล่าวมานี้ก็น่าจะตอบประเด็นของชาดกบางเรื่อง เช่น เรื่องของความโกรธแค้นของนางนงไส้ ในลัทธิกุกชาดก (๓๕๗) ว่าด้วยนางนงไส้ ซึ่งโกรธแค้นพญาช้างอันธพาลที่ฆ่าลูกของตนเองตาย โดยพญาช้างในตัวเรื่องนี้ ก็ไม่ได้สนใจกับสิ่งที่ตนได้กระทำลงไป เพราะคิดว่าตนเองเป็นสัตว์ใหญ่เหนือกว่าสัตว์อื่น จะทำอะไรกับสัตว์อื่นก็ได้ เป็นต้น

ในบทความนี้จะมีตัวอย่างเรื่องราวทั้งหมด ๙ ชาดก อีกทั้งจะใช้ตัวละครสัตว์เป็นผู้นำดำเนินเรื่องราวเพื่อนำไปสู่ประเด็นที่เกี่ยวข้องก็คือ คือ (๑) ลักษณะ อาการ และธรรมชาติที่ครอบคลุมความโกรธ (๒) สาเหตุของความโกรธ (๓) ผลของความโกรธ และ (๔) แนวทางในการระงับความโกรธ

เรื่องราวต่าง ๆ ของตัวละครสัตว์ในนิบาตชาดก

กลุ่มที่ ๑ มนุษย์

ชาดกเรื่องที่ ๑ “พระราชา” ในกุกกรชาดก (๒๒) ชาดกว่าด้วยสุนัขที่ถูกฆ่า เป็นตัวละครที่มีความเกี่ยวข้องกับประเด็นของสาเหตุ ผล และแนวทางในการระงับความโกรธ ซึ่งการพรรณนาชาดกจากในอรรถาธิบายได้ว่า ชาดกนี้พระพุทธรูปเจ้าตรัสเล่าที่พระเชตวัน เนื่องจากทรงปรารภการประพฤติประโยชน์แก่พระญาติของพระองค์ จึงได้ตรัสกุกกรชาดก ด้วยว่าในคืนวันฝนตกหนักสุนัขที่พระราชาทรงเลี้ยงไว้ลงมากัดกินหนังหุ้มรถหมด พระราชาก็ไม่ทันสอบสวนให้รู้ความว่าที่มาที่ไปเป็นอย่างไร ด้วยความที่พระองค์ทรงกริ้วทำให้พระองค์สั่งฆ่าสุนัขภายนอกเป็นจำนวนมาก สุนัข (พระโพธิสัตว์) จึงยอมสละชีวิตของตน เพื่อเข้าไปขอร้องพระราชาให้สอบสวนให้ดีกว่าก่อนจึงค่อยลงโทษ พระราชายอมทำตามและทำยที่สุดความจริง ก็ปรากฏว่า สุนัขในวังต่างหากที่กัดกินหนัง และเชือกชะเนาะรถ (ที่จอด) ภายในพระราชวัง ซึ่งจากเหตุนี้สุนัข (พระโพธิสัตว์) ได้ช่วยญาติของตนเอาไว้อย่างมากมาย เป็นต้น^๗

ชาดกเรื่องที่ ๒ “พระราชาโอรสชื่อทูลภูมกุมาร” ในสังกัจจิมชาดก (๗๓) ชาดกว่าด้วยเรื่องความจริงที่ได้ยินมา เป็นตัวละครที่มีความเกี่ยวข้องกับประเด็นลักษณะ อาการ และธรรมชาติที่ครอบคลุมของความโกรธ ซึ่งจะแสดงอาการออกมาให้เห็นภายนอก อีกทั้งยังมีเรื่องสาเหตุ และผลของความโกรธ โดยเรื่องราวในชาดกนี้ อรรถกถาที่มีการอธิบายขยายความสรุปความได้ว่า พระพุทธรูปเจ้าทรงตรัสเล่าชาดกนี้ขณะประทับ ณ พระเวฬุวัน เนื่องจากทรงปรารภพระเทวทัตผู้ตะเกียกตะกายเพื่อปลงพระชนม์พระองค์ ตรัสชาดกนี้ความว่า คนบางพวกในโลกนี้กล่าวความจริงไว้ว่า ขอนไม้ลอยน้ำมายังดีกว่าคนประทุษร้ายมิตร คนประทุษร้ายมิตรไม่ดีเลย ชาดกนี้เป็นเรื่องราวของพระราชาโอรสชื่อทูลภูมกุมาร(อดีตชาติของพระเทวทัต)

^๖ ประคอง นิมมานเหมินท์, นิทานพื้นบ้านศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๖-๑๙.

^๗ ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๑/๒๕๕-๒๖๓.

ซึ่งเป็นบุคคลที่มีลักษณะนิสัยกักขะ ได้ทำการผูกอาฆาตดาบสโพธิสัตว์ที่ได้ช่วยชีวิตตนเอง อันเนื่องมาจากดาบสไปช่วยเหลือสัตว์อื่น ๆ ก่อนที่จะช่วยพระองค์ ท้ายที่สุดเมื่อได้ครองราชสมบัติก็ยังพยายามหาทางประทุษร้ายดาบส จนท้ายที่สุดก็แพ้ภัยตนเองเพราะว่าถูกชาวเมืองจับฆ่า เป็นต้น^๘

ชาดกเรื่องที่ ๓ “ดาบสโกง” ในโคธชาดก (๑๓๘) ชาดกว่าด้วยเรื่องพญาเหี้ย ตัวละครในชาดกนี้สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะของความโกรธซึ่งเปรียบได้กับสิ่งต่าง ๆ โดยอรรถกถาได้อธิบายเรื่องราวระหว่างดาบสโกงกับเหี้ยพระโพธิสัตว์ สรุปได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงตรัสชาดกนี้ ณ พระเชตวัน เนื่องจากทรงปรารภภิกษุผู้หลอกลวงรูปหนึ่ง จึงได้ทำการตรัสชาดกนี้เพื่อเทียบเคียงให้เห็นว่า บุคคลผู้หลอกลวงนั้นแม้จะแต่งตัวดี แต่พฤติกรรมใช้ไม่ได้ก็ย่อมไม่เป็นที่น่าเชื่อถือของคนทั้งหลาย เหมือนดาบสโกงที่พยายามลวงเกินพญาเหี้ย ทำให้ถูกพญาเหี้ยตำหนิเอา^๙

ชาดกเรื่องที่ ๔ “ภรรยาที่รักของบุรุษท่านหนึ่ง” ในกามวิลาปชาดก(๒๙๓) ชาดกว่าด้วยเรื่องผู้เพ้อถึงกาม ตัวละครนี้สะท้อนให้เห็นว่า สตรี หรือ ผู้หญิงที่ไม่ดีจะมีนิสัยดูร้าย ซึ่งจะแสดงลักษณะ อาการของความโกรธออกมาให้เห็นด้วยการกระทำต่าง ๆ โดยชาดกนี้สรุปเนื้อความได้ว่า พระพุทธเจ้าเล่าเรื่องนี้ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน และทำการปรารภการประเล้าประโลมของภรรยาเก่าของพระภิกษุรูปหนึ่งที่ทำให้ท่านต้องการลาสิกขา พระองค์จึงได้ตรัสชาดกเรื่องนี้เพื่อเตือนสติให้ภิกษุรูปนั้นเห็นว่าในอดีตชาติท่านก็เป็นทุกข์เดือดร้อน ถูกเสียบอยู่บนหลาว ได้รับทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัส ก็เพราะสตรีนางนี้แหละที่ต้องการได้เครื่องประดับแล้วให้ท่านไปแสวงหาในทางที่ผิด จนถูกจับเสียบหลาวทรมาน เป็นต้น^{๑๐}

กลุ่มที่ ๒ เจริญงาน

ชาดกเรื่องที่ ๕ “มัสุหนุกับม้าโสณะ” ในสุหนุชาดก (๑๕๘) ชาดกว่าด้วยเรื่องพฤติกรรมของมัสุหนุ ตัวละครนี้มีประเด็นในเรื่องลักษณะ อาการ และธรรมชาติของความโกรธที่จะแสดงอาการต่าง ๆ ออกมาให้เห็นภายนอก รวมไปถึงสาเหตุของความโกรธ ซึ่งชาดกนี้สรุปเรื่องราวได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องนี้ ณ พระเชตวัน เนื่องจากทรงปรารภภิกษุ ๒ รูปผู้ดูร้าย หยาบคาย โฝงผาง เมื่อมาเจอกันที่พระเชตวันกลับปรองดองสามัคคีไม่มีการวิวาทกัน ทำให้ตรัสชาดกเรื่องนี้เพื่อเทียบเคียงให้เห็นว่า บุคคลผู้มีธาตุอย่างเดียวกันย่อมเข้ากันได้ เหมือนมัสุหนุกับม้าโสณะที่ชอบวิ่งพล่านไปด้วยอารมณ์คึกคะนอง ชอบกัดเชือกกล้ำตัวเองเป็นนิสัย แต่เมื่อมาอยู่ด้วยกันกลับไม่ทะเลาะกัน ความชั่วเข้ากันได้กับความชั่ว ความไม่สงบเข้ากันได้กับความไม่สงบ เป็นต้น^{๑๑}

ชาดกเรื่องที่ ๖ “ลิง” ในกปิชาดก(๒๕๐) ชาดกว่าด้วยเรื่องการเข้าใจผิดว่าลิงเป็น ฤาษี ตัวละครลิงในชาดกนี้มีความเกี่ยวข้องกับลักษณะของความโกรธ ซึ่งในอรรถกถาอธิบายขยายความเรื่องราวต่าง ๆ

^๘ ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๒/๑๑๒-๑๑๓.

^๙ ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๒/๓๒๗-๓๒๙.

^{๑๐} ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๒๐๓-๒๐๕.

^{๑๑} ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๓๓-๓๖.

ระหว่างลิง ฤาษีพระโพธิสัตว์ และฤาษีลูกชาย สรุปลได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องนี้ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เนื่องจากทรงปรารภภิกขุรูปหนึ่งผู้หลงกลวง พระองค์จึงได้ตรัสชาดกเรื่องนี้เพื่อเทียบเคียงให้เห็นว่า ผู้ที่เคยหลงกลวงก็มักจะหลงกลวงอีก ในอดีตชาติพระโพธิสัตว์พาลบุตรน้อยออกไปบวชเป็นดาบสอยู่ในป่า ในฤดูหนาว ลิงตัวหนึ่งปลอมเป็นดาบสจะมาขอผิงไฟ ดาบสกุมารเห็นเข้าก็เกิดความสงสาร จึงอ่อนน้อมดาบสว่า ขอให้ดาบสนั้นเข้ามาผิงไฟด้วยเกิด ดาบสโพธิสัตว์จึงชี้แจง และสอนลูกชายของตนเองไปว่า ผู้นี้ไม่ใช่ฤาษี ผู้ยินดีในความสงบ และความสำรอก แต่เป็นลิงที่ห้อยโหนตามกิ่งมะเดื่อ มันมักจะมีนิสัยชอบประทุษร้าย มักโกรธ และมีสันดานเลวทราม และหากมันเข้ามาในศาลาของเรา มันก็จะทำลายบรรณศาลานี้ แล้วพระโพธิสัตว์ถือคันพินติดไฟออกไปไล่ให้ลิงนั้นหนีไป^{๑๒}

ชาดกเรื่องที่ ๗ “พญานาคจุฬาทะ” ในทัททชาดก (๓๐๔) ชาดกว่าด้วยเรื่องนาคทัตทะ ตัวละครสัตว์นี้มีความเกี่ยวข้องกับประเด็นต่าง ๆ ของความโกรธครบทุกประเด็น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของลักษณะ และอาการของความโกรธ สาเหตุของความโกรธ รวมไปถึงผลของความเป็นผู้มักโกรธ (ผลที่ได้รับแบบเป็นรูปธรรมกับนามธรรม) อีกทั้ง ยังมีแนวทางการระงับความโกรธ ซึ่งในอรรถกถาได้อธิบายขยายความเรื่องราวต่าง ๆ สามารถสรุปเรื่องราวได้ว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าชาดกนี้ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เนื่องจากพระองค์ทรงปรารภภิกขุรูปหนึ่งผู้มักโกรธ จึงได้ตรัสชาดกเรื่องนี้เพื่อเทียบเคียงให้เห็นว่า ผู้ที่มักโกรธนั้น มักจะสร้างปัญหาความเดือดร้อนมาให้ตนเอง เปรียบได้กับนาคจุฬาทะที่ชอบโกรธทำร้ายนาคอื่น ๆ จนพญานาคผู้บิดาขับไล่ให้ออกจากเมือง มหานาคทัตทะผู้พี่ชายพยายามขอร้องบิดาไว้ถึง ๓ ครั้ง แต่น้องชายก็ยังเป็นคนโหดร้ายอยู่ จึงถูกขับไล่ให้ไปอยู่ที่สกปรกขานกรุงพาราณสี หากินกบกินเขียดพวกเด็กชาวบ้านเห็นเข้าก็พากันดูหมิ่นไล่ทุบตี กล่าวว่าเป็นงูอะไรน่าเกลียดหัวโตหางเล็ก ทำให้นาคน้องชายโกรธจนอยากที่จะแสดงอำนาจทำร้ายเด็ก แต่นาคพี่ชายห้ามไว้ เพราะว่าเรามาอยู่ต่างถิ่น ต้องอดทนอดกลั้นต่อคำล่วงเกินของคนอื่น แม้พวกเขาจะต้องอดทนข่มมานะให้ได้ ถ้าไม่สามารถทำได้ก็จะประสบทุกข์เรื่อยไป น้องชายจึงต้องรับฟังทำให้สามารถข่มใจไว้ได้^{๑๓}

ชาดกเรื่องที่ ๘ “นางนกไส้” ในลลุกกชาดก (๓๕๗) ว่าด้วยนางนกไส้ เป็นตัวละครสัตว์ที่สะท้อนประเด็นสาเหตุ และผลของความโกรธ ซึ่งราวในชาดกสรุปได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงตรัสเล่าชาดกนี้ก็เพราะทรงปรารภพระเทวทัตที่มีความมหายาบช้ำร้ายกาจ ไม่มีความกรุณาแม้ในสัตว์ทั้งหลาย จึงทำการตรัสชาดกลลุกกชาดก เพื่อเทียบเคียงให้เห็นว่า คนที่มีความร้ายกาจต่อคนอื่นนั้น อาจถูกทำร้ายตอบได้เหมือนนางนกไส้ที่ถูกพญาช้างเกรตว์หนึ่งทำลายลูกของนางจนถึงขั้นเสียชีวิตจึงทำให้นางแค้นจัด และนางนกไส้ก็ได้ไปขอให้สัตว์ต่าง ๆ ช่วยเหลือ โดยการให้กาช่วยไปจิกดวงตาของพญาช้างเชือก แล้วก็ไปขอให้แมลงวันไปวางไข่ในดวงตาของพญาช้าง จากนั้นก็ไปขอร้องกบป่าให้ขึ้นไปร้องบนหน้าผาที่มีเหวลึกอยู่เบื้องล่าง ท้ายที่สุดแล้วสัตว์ทั้งหลายก็ให้ความร่วมมือ และเมื่อกาไปจิกตาพญาช้างเกรตว์นั้นแตกทั้ง ๒ ข้าง

^{๑๒} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๓๑๖-๓๑๘.

^{๑๓} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๒๒๒-๒๓๕.

แมลงวันก็ไปวางไข่ในดวงตาของพญาช้าง ส่วนหนอนก็เจาะไซดาทั้ง ๒ ข้างของพญาช้าง ทำให้ช้างได้รับทุกขเวทนาอย่างหนักต้องการจะดื่มน้ำ จากนั้นกบปากก็ขึ้นไปร้องบนหน้าผา ช้างนั้นเข้าใจว่าตรงหน้าคือหนองน้ำ จึงปีนป่ายขึ้นไปตกเหวตาย จะเห็นได้ว่า ชาตกรรมนี้ยังสอนให้เห็นว่า ความโหดร้ายของตนนั้นเอง เป็นเหตุฆ่าตนเองให้ตาย^{๑๔}

กลุ่มที่ ๓ อมนุษย์

ชาตกรรมที่ ๙ “ยักษ์” อยภูมชาต (๓๔๗) ชาตกว่าด้วยเรื่องยักษ์ถือพะเนินเหล็กใหญ่ ตัวละครยักษ์มีประเด็นที่เกี่ยวข้องกับสาเหตุ และผลของความโกรธ ซึ่งเรื่องราวในชาตได้เริ่มต้นที่ พระพุทธเจ้าทรงตรัสเล่าขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เนื่องจากทรงปรารภปฏิบัติที่ทรงประพฤติเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก ตรัสชาตเรื่องนี้เพื่อแสดงว่า แม้ในคราวที่พระองค์เป็นพระราชาโพธิสัตว์ พระองค์ก็ได้ทรงห้ามประชาชนทั้งหลายไม่ให้ฆ่าสัตว์ทำกรรมแก่เวทาททั้งหลาย เป็นเหตุให้พวกยักษ์ทั้งหลายที่ไม่ได้กรรมพากันโกรธ ให้ยักษ์ตนหนึ่งมาทำร้ายพระองค์ เป็นต้น

ลักษณะ อาการ และธรรมชาติของความโกรธที่เกิดกับตัวละครสัตว์ในนิบาตชาต

ในเบื้องต้น ก่อนที่จะไปทำการวิเคราะห์ประเด็นของลักษณะความโกรธที่เกิดขึ้นกับตัวละครสัตว์ต่าง ๆ จำเป็นต้องทำการศึกษเกี่ยวกับคำจำกัดความที่ครอบคลุมไปถึงลักษณะ อาการ และธรรมชาติของความโกรธว่า มีลักษณะเป็นอย่างไร โดยสามารถศึกษาได้จากตัวอย่างข้อความที่ยกมานี้

ใจปองร้าย มุ่งร้าย ขัดเคือง ขุ่นเคือง เคือง เคืองมาก เคืองตลอด ชัง ชิงชัง เกลียดชัง ใจพยาบาท ใจแค้นเคือง ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ ความคิด ประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ภาวะที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ภาวะที่คิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความดุร้าย ความเกรี้ยวกราด ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต เห็นปานนี้ นี้ตรัสเรียกว่า “ความโกรธ”^{๑๕}

จะเห็นได้ว่า ลักษณะ อาการ และธรรมชาติของความโกรธ หากวิเคราะห์ตามข้อความที่ยกมาแสดง ความโกรธเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในจิตใจ โดยเป็นความขุ่นเคืองภายในจิตใจ จากนั้นก็จะแสดงกิริยาอาการต่าง ๆ ออกมาให้เห็นภายนอก โดยจะเป็นความโกรธที่เริ่มตั้งแต่น้อยถึงขั้นมากที่สุด จนในที่สุดก็ทำให้เกิดการประทุษร้าย เป็นต้น ซึ่งลักษณะและอาการที่ครอบคลุมความโกรธดังที่ได้กล่าวมา สามารถไปศึกษาได้จากตัวละครสัตว์ที่เกิดความโกรธ ดังต่อไปนี้

“พระราชโอรสชื่อทูลฐุมาร” สัจจกชาต (๗๓) ชาตกว่าด้วยเรื่องความจริงที่ได้ยินมา ซึ่งในชาตนี้มีการอธิบายเกี่ยวกับตัวละครนี้ว่า “พระราชโอรสชื่อทูลฐุมารของพระองค์ เป็นคน กักขฬะ หยาบคาย เปรียบได้กับอสรพิษที่ถูกประหารแล้ว ไม่ได้ดำหรือไม่ได้ดีแล้วย่อมไม่ตรัสกับใคร ๆ

^{๑๔} พ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๔๓๑-๔๓๕.

^{๑๕} พ.ม. (ไทย) ๒๘/๘๕/๒๕๓.

พระราชกุมารนั้นไม่เป็นที่พอใจ เป็นที่หวาดเสียว ของชนบทภายในและชนภายนอก เหมือนธูลีที่ตกลงนัยน์ตาและเหมือนปีศาจผู้มาเพื่อเคี้ยวกิน”^{๑๖} จะเห็นได้ว่า พระราชโอรสชื่อทูลุฐกุมาร เป็นบุคคลที่มีลักษณะ อาการ และธรรมชาติที่ครอบคลุมของบุคคลมักโกรธ ซึ่งจะแสดงอาการออกมาให้ผู้อื่นได้เห็นว่า เป็นผู้ที่มิอาจหายาบคาย ไม่รู้จักบุญคุณของใคร ชอบประทุษร้ายผู้อื่น ฯลฯ อีกทั้ง ความโกรธที่เกิดขึ้นของตัวละคร ยังถูกเอาไปเปรียบกับอสรพิษที่ถูกประหารก็เพราะว่า อสรพิษเป็นสัญลักษณ์หรือเป็นตัวแทนของสัตว์มีพิษในเขี้ยว นั่นก็คือ งูพิษ ซึ่งตามปกติแล้วการเปรียบความโกรธว่าเหมือนอสรพิษนี้ สามารถนำไปใช้ได้กับบุคคลที่มีความดุร้าย อารมณ์ร้าย อีกทั้ง ชอบทำร้ายหรือให้ร้ายผู้อื่น โดยท้ายที่สุดแล้วบุคคลที่มีลักษณะเป็นอสรพิษ ก็อาจจะถูกทำร้ายกลับ และถึงแก่ความตายได้ ทั้งนี้ ความโกรธที่เปรียบได้กับธูลีที่ตกลงนัยน์ตา คือ เมื่อโกรธไปแล้วก็ทำให้เกิดความมืดบอด มองไม่เห็นสิ่งดีงาม และบุคคลที่โกรธก็เหมือนกับปีศาจตนหนึ่งที่สามารถทำลายล้างผู้อื่นให้ย่อยยับได้ เป็นต้น

“ดาบสโกง” ในโคธชาดก (๑๓๘) ชาดกว่าด้วยเรื่องพญาเหี้ย เรื่องราวในชาดกนี้กล่าวถึงการที่ดาบสโกงพยายามจะล่องเก็นเหี้ยโพธิสัตว์ จึงทำให้พระโพธิสัตว์ตรัสตำหนิ เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะ อาการ และธรรมชาติของความโกรธ ซึ่งจะเกิดกับบุคคลมักโกรธที่อาจจะแสดงอาการบางอย่างออกมาโดย ที่ตนเองไม่รู้ตัว ทำให้อีกฝ่ายจับลักษณะอาการได้ โดยอาจจะสังเกตจากสีหน้าที่หงุดหงิดหรือกิริยาท่าทางที่ดูจะฉุนเฉียว โมโห กระพืดกระพืด รวมไปถึงการมีน้ำเสียงที่กระแทกกระตัน เป็นต้น อีกทั้งการนำลักษณะความโกรธไปเปรียบกับสิ่งต่าง ๆ เช่น ตุ่มน้ำที่เต็มไปด้วยยาพิษ และก็เหมือนกับจอมปลวกที่เต็มไปด้วยอสรพิษ จะเห็นได้ว่า ลักษณะอาการและการเปรียบความโกรธกับสิ่งต่าง ๆ ดังที่กล่าวมา เป็นการขยายความกิเลสตระกูลโทสะ ซึ่งก็มีโกรธหรือความโกรธเป็นส่วนหนึ่งในนั้น ดังการอธิบายว่า “...ภายในคือหทัยของเจ้ากรุงรัง คือ ปกปิด ด้วยรกชัฏคือ...โทสะ...เหมือนตุ่มน้ำที่เต็มไปด้วยยาพิษ และเหมือนจอมปลวกที่เต็มไปด้วยอสรพิษจะมีประโยชน์อะไรด้วยผู้เป็นโจรอยู่อย่างนี้...”^{๑๗}

“มัสุหนุกับม้าโสณะ” ในสุหนุชาดก(๑๕๘) ชาดกว่าด้วยเรื่องพฤติกรรมของมัสุหนุ ในตอนต้นเรื่องที่ปรารถนาถึงภิกษุ ๒ รูป (อดีตชาติคือ “มัสุหนุกับม้าโสณะ”) ว่า “...เป็นผู้ดุร้าย หยาบคาย โผงผาง...”^{๑๘} เป็นลักษณะ อาการ และธรรมชาติของบุคคลมักโกรธ อีกทั้ง การเล่าเรื่องในอดีตชาติมีการอธิบายว่า ตัวละครม้าสองตัวจะดุร้าย เกเร ตึงตัง โขกกัดม้าตัวอื่น ๆ^{๑๙} กับ “...ม้าโสณะมีอารมณ์ฉุนเฉียวเช่นใด มัสุหนุก็มีอารมณ์ฉุนเฉียวเช่นนั้น...ม้าทั้ง ๒ ตัวมีปกติวิ่งพล่านไปด้วยอารมณ์คึกคะนอง ชอบกัดเขือกล่ามตัวเองเป็นนิตยพ้อ ๆ กัน ความชั่วเข้ากันได้กับความชั่ว ความไม่สงบเข้ากันได้กับความไม่สงบ”^{๒๐}

^{๑๖} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๒/๑๑๒.

^{๑๗} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๒/๓๒๘-๓๒๙.

^{๑๘} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๓๓.

^{๑๙} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๓๔.

^{๒๐} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๕-๑๖/๖๖.

และการที่ม้าสองตัวเข้ากันได้คือเป็นเช่นเดียวกันก็เพราะความประพฤติและอารมณ์ฉุนเฉียวของอีกฝ่ายหนึ่ง^{๒๑} จะเห็นได้ว่า อารมณ์ฉุนเฉียวและการวิ่งพล่านไปด้วยอารมณ์(ในทางลบ)ของม้าทั้งสองตัวนี้ หากจะนำไปเปรียบกับบุคคลมักโกรธก็สามารถอธิบายได้ว่า เกิดจากจิตที่มีโทสะเป็นประธาน ทำให้จิตดังกล่าวเกิดการตอบสนองต่ออารมณ์ในทางลบ กล่าวคือ มักจะเกิดความขัดเคืองใจ หรือ ไม่พอใจต่ออารมณ์ที่มากกระทบนั่นเอง และท้ายที่สุดก็จะแสดงอาการออกมาให้เห็นภายนอก หรือ เป็นการกระทำที่ไม่ดีออกมา

“ลิง” ในกปิชาตก (๒๕๐) ขาดกว่าด้วยเรื่องการเข้าใจผิดว่าลิงเป็นฤาษี ตัวละครลิงในชาตกนี้สามารถนำลักษณะนิสัยดังกล่าวไปเปรียบเทียบได้กับ ลักษณะ อากาโร และธรรมชาติของบุคคลมักโกรธ ซึ่งจะแสดงอาการออกมาให้ผู้อื่นได้เห็น ดังข้อความที่ว่า “...มันมักประทุษร้าย มักโกรธ และมีสันดานเลวทราม (โส ทูลโก โรสโก จาปี ชมโม) ความว่าลิงนั้น เพราะทำลายสถานที่ ๆ มันไปแล้ว อย่างนี้จึงชื่อว่ามักประทุษร้าย เพราะมันโกรธง่าย จึงชื่อว่ามักโกรธ เพราะมันมีนิสัยหยาบช้า จึงชื่อว่า มีสันดานเลวทราม...”^{๒๒} จะเห็นได้ว่า ลักษณะนิสัยของลิงในกปิชาตก เมื่อนำไปเปรียบกับบุคคลมักโกรธสามารถอธิบายได้ว่า บุคคลมักโกรธจะทำอะไรแบบไม่คิด หรือ ไม่ไตร่ตรองสิ่งใดให้ถี่ถ้วน อาจเรียกได้ว่าไม่มีสติรู้เท่าทัน ปล่อยให้อารมณ์อยู่เหนือเหตุผล เช่น หากใครว่าอะไรแม้เพียงเล็กน้อยหรือขัดใจตนเอง ก็เกิดความโกรธเคือง อีกทั้ง หากหยุดไม่ได้ก็จะเกิดความคับแค้นใจ จนในที่สุดก็จะแสดงอาการออกมาให้เห็นเป็นการกระทำที่ไม่ดี และอาจนำไปสู่การทำลายล้างผู้อื่นด้วยวิธีการต่าง ๆ จนอาจถึงแก่ความตาย เป็นต้น

“ภรรยาที่รักของบุรุษท่านหนึ่ง” ในกามวิลาปชาตก (๒๙๗) ขาดกว่าด้วยเรื่องผู้แพ้อถึงกาม เป็นตัวละครที่สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะ และอาการของบุคคลมักโกรธ ซึ่งท้ายที่สุดก็จะทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนเพราะการกระทำของตนเอง ดังข้อความที่ว่า “...เป็นคนโหดร้าย(จณฺทิ) ได้แก่ มักโกรธ คำว่าก็จะโกรธ... ความว่า จักทำความโกรธในเราว่า “ซั๊กซ้านัก” คำว่า ความโกรธของนางย่อมทำข้าพเจ้าให้เดือดร้อน... คือ ความโกรธของนางนั้น ทำให้เราให้เดือดร้อน...”^{๒๓}

“พญานาคจูฬภัททะ” ในทัทธชาตก(๓๐๔) ขาดกว่าด้วยเรื่องนาคทัตทะ เป็นพญานาคที่มีลักษณะนิสัยดุร้าย เป็นผู้มักโกรธ และมักจะทำการประทุษร้ายผู้อื่นเสมอไม่ว่าจะเป็นทางกาย หรือ ทางวาจา ดังตัวอย่างข้อความที่ยกมา “...จูฬภัททะนั้นมักโกรธซึ่งหยาบคาย เทียวว่าว่าประหัตประหารพวกมาณพ พญานาคราชทราบความหยาบช้าของจูฬภัททะนั้น จึงบัญชาให้ไล่เสียจากนาคพิภพ...”^{๒๔}

^{๒๑} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๓๖.

^{๒๒} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๓๑๘.

^{๒๓} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๒๐๔.

^{๒๔} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๒๓๓.

สาเหตุ ผล และแนวทางการระงับความโกรธที่เกิดกับตัวละครสัตว์ในนิบาตชาดก

“พระราช” ในกุฎราชดก (๒๒) ชาดกว่าด้วยสุนัขที่ถูกฆ่า เป็นตัวละครที่เกิดความโกรธเพราะมีสาเหตุมาจากการทำในใจโดยไม่แยบคาย หรือ การไม่ใช้ปัญญาพิจารณาให้รอบด้าน ทำให้พระองค์ทรงลำเอียงด้วยอคติที่ครอบงำ เนื่องจากทรงเข้าใจผิดว่า สุนัขที่อยู่นอกวังมากัดกินหนังและเชือกหนังของรถที่จอดไว้ภายในพระราชวัง ทำให้พระองค์ทรงรับสั่งว่า “พวกท่านจงฆ่าพวกสุนัขที่พบเห็นแล้ว”^{๒๕} จะเห็นได้ว่า ผลที่เกิดขึ้นจากการที่พระราชทรงกริ้วทำให้เกิดการประทุษร้ายทำลายล้างชีวิตของสัตว์อื่นจนถึงแก่ชีวิต จนทำให้สุนัข(พระโพธิสัตว์)เสี่ยงตัวเองเข้ามาในพระราชวังเพื่อสอบถามความพระราชฯ ดังตัวอย่างข้อความที่ยกมา “...พระองค์ทรงถึงความลำเอียง ด้วยอคติมีฉันทาคติเป็นต้นมิใช่หรือ ชื่อว่าการถึงความลำเอียง ไม่สมควร และราชธรรมก็ไม่สมควร ชื่อว่าพระราชกรณียกิจจะเป็นเหมือนตรารั้ง แสงหาเหตุ...”^{๒๖} และเรื่องราวในท้ายชาดกนี้ พระโพธิสัตว์ก็ได้แสดงธรรมแก่พระราชฯ ซึ่งสามารถนำหลักธรรมดังกล่าวมาเป็นแนวทางในการระงับความโกรธได้อีกด้วย นั่นก็คือราชธรรม ๑๐ ของพระราชฯ โดยเฉพาะ “อภิกะ” หรือ ความไม่โกรธ เพราะธรรมนี้จะทำให้บุคคลผู้เป็นพระราชฯไม่กริ้วกราด ลุอำนาจความโกรธ จนอาจเป็นเหตุให้พระราชฯวินิจัยความ และกระทำสิ่งต่างๆ ผิดพลาด อีกทั้ง หากพระราชฯมีเมตตาธรรมก็จะสามารถระงับความขุ่นเคืองในใจได้ เวลาจะตัดสินใจสิ่งใดก็จะมีไตร่ตรองอย่างถี่ถ้วน ไม่ให้อารมณ์มาอยู่เหนือเหตุผล เป็นต้น ดังข้อความที่ยกมานี้ “พระโพธิสัตว์แสดงธรรมแก่พระราชฯ ด้วยธรรมจริยคาถา ๑๐ ประการ (คาถาว่าด้วยการประพุดติธรรม ๑๐ ประการ)”^{๒๗}

“พระราชโอรสชื่อทูลุฑุมาร” สัจจกิริชาดก(๗๓) ชาดกว่าด้วยเรื่องความจริงที่ได้ยินมา ตัวละครนี้สะท้อนให้เห็นถึงสาเหตุของความโกรธว่า เกิดจากการถือตน หรือ การมีมานะ และการไม่ใช้ปัญญาในการพิจารณาในรอบด้าน และความโกรธยังเกิดด้วยเหตุที่ไม่สมควร ซึ่งเรื่องราวพระกุมารลงไปเล่นในน้ำ แต่ฝนตกหนัก ทำให้พระองค์ถูกน้ำพัดไป พระองค์ก็ได้เกาะขอนไม้ไว้ และฤาษีที่อาศัยอยู่บริเวณค้ำน้ำแห่งหนึ่ง เห็นพระองค์เกาะขอนไม้แล้วก็คร่ำครวญ จึงประสงค์จะช่วยแต่เห็นว่าพระองค์พอมีกำลังกว่าสัตว์ต่าง ๆ ที่ลอยเกาะขอนไม้เดียวกับพระองค์ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ฤาษีทำการช่วยเหลือสัตว์พวกนั้นก่อน ทำให้พระองค์โกรธจัดถึงขั้นผูกอาฆาตด่าบสว่า “ดาบสโง่งนนี้มิได้นับถือเราว่าเป็นกุมาร จึงทำการยกย่องพวกสัตว์เดรัจฉาน”^{๒๘} และผลจากการที่พระองค์ผูกอาฆาตนี้ ก็ได้ทำให้พระกุมารหาทางจะแก้แค้นอยู่ตลอด เนื่องจากมักจะนึกถึงเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับดาบสโพธิสัตว์ ท้ายที่สุดเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ ดาบสก็อยากทดสอบจิตใจพระราชฯจึงได้ไปอยู่อาศัยในอุทยาน และเมื่อพระราชฯเห็นดาบสก็ทรง

^{๒๕} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๑/๒๖๐.

^{๒๖} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๑/๒๖๑.

^{๒๗} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๑/๒๖๓.

^{๒๘} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๒/๑๑๒-๑๑๔.

ตำราว่า “ดาบสโง่นั้นคงต้องการอยู่บริเวณในสำนักของเราจึงได้มา เราจะให้คนตัดศีรษะดาบสนั้น...”^{๒๙} ท้ายที่สุดชาวเมืองทั้งหลายก็ได้รับรู้เรื่องราวระหว่างดาบสโง่สัตว์กับพระราชาราชของตนเอง จึงเห็นกันว่า พระราชาเป็นบุคคลไม่รู้จักบุญคุณของคน คิดอาฆาตทำลายล้างบุคคลผู้ซึ่งช่วยเหลือชีวิตของตนเอง จึงพากันโกรธแค้นแล้วก็จับพระราชาราชไปฆ่า^{๓๐} จะเห็นได้ว่า ผลของความโกรธของทูลกระหม่อมได้ทำให้พระองค์ คิดประทุษร้ายผู้ช่วยชีวิตของพระองค์เอง ส่วนความโกรธแค้นของชาวเมืองก็แสดงให้เห็นว่า พวกเขาไม่ต้องการพระราชาราชที่โหดร้าย ออกตัญญู คิดประทุษร้ายได้แม้กระทั่งคนช่วยชีวิต จึงได้ทำการฆ่าพระราชาราชองค์นี้

“ลิง” ในกปิชาดก (๒๕๐) ขาดกว่าด้วยเรื่องการเข้าใจผิดว่าลิงเป็นฤาษี ตัวละครลิงนี้สะท้อน เรื่องของผลของความโกรธที่อาจจะทำให้เกิดการประทุษร้ายผู้อื่น เช่น การทำร้ายร่างกาย และทรัพย์สิน ของผู้อื่นให้เกิดความเสียหาย ดังข้อความที่ว่า “...ถ้ามันเข้ามา (สเจ วเซ) ความว่า ถ้ามันมา คือ เข้ามา บรรณศาลานี้มันก็จะทำลาย ด้วยการถ่ายอุจจาระ และปัสสาวะ และจุดไฟเผาทุกอย่างหมด”^{๓๑} เรื่องนี้ นอกจากจะสะท้อนเรื่องผลของความโกรธของลิงตัวนี้แล้ว ยังสะท้อนให้เห็นอีกด้วยว่า สิ่งที่สามารถจะเอาชนะ ลักษณะนิสัยของผู้ที่ขอบประทุษร้ายอย่างถึงตัวนี้ ก็คือการใช้ปัญญา ซึ่งสอดคล้องกับการอธิบายใน ตอนท้ายของเรื่อง ราวในชาดกนี้ว่า ฤาษีได้เอาดุ้นฟันติดไฟออกมาชูลิงทำให้มันตกใจกลัวและหนีไปแล้ว ก็ไม่กลับมาที่นี่อีกเลย จะเห็นได้ว่า ฤาษีคือผู้มีปัญญาที่ไม่หลงกลในกลลวง^{๓๒}

“พญานาคจุฬภัทธะ” ในทัทธชาดก (๓๐๔) ขาดกว่าด้วยเรื่องนาคทัทธะ เป็นตัวละคร ที่สะท้อนได้หลายอย่างกล่าวคือ (๑) สาเหตุที่ทำให้พญานาคจุฬภัทธะโกรธ และอยากจะทำลายเด็กให้ พินาศไปก็เพราะว่าตนมีมานะ หรือ ความถือตัวว่าเป็นนาคผู้มีฤทธิ์เดชเหนือมนุษย์ ประกอบกับการที่เด็ก ไปล้อเลียน และกล่าวว่าตนเองเป็นสัตว์พวกกินกบกินเขียด ก็ได้ทำให้พญานาคจุฬภัทธะโกรธเป็น อย่างมาก ดังตัวอย่างข้อความในคาถาว่า “ (นาคจุฬภัทธะอดทนความดูหมิ่นไม่ได้ จึงพูดกับนาคผู้เป็น พี่ชายว่า) เจ้าพี่ทัทธะ วาจาอันหยาบคายในมนุษย์โลกเหล่านี้ ทำให้หม่อมฉันเดือดร้อน พวกเด็กชาวบ้าน ไม่มีพิษนี้ ด่าหม่อมฉันผู้มี พิษร้ายว่า พวกสัตว์กินกบกินเขียด พวกสัตว์น้ำ”^{๓๓} ซึ่งสาเหตุของความถือตัว ของพญานาคจุฬภัทธะนี้ ก็สอดคล้องกับพุทธศาสนสุภาษิตที่อธิบายว่า “ในทีใดไม่มีคนรู้จักตน ทั้งทาง ชาติกำเนิดหรือทางคุณธรรม เมื่ออยู่ในหมู่คนที่ไม่รู้จัก ณ ที่นั้น ก็อย่าได้ถือตัว”^{๓๔} (๒) ผลของความโกรธ

^{๒๙} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๒/๑๑๕.

^{๓๐} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๒/๑๑๖.

^{๓๑} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๓๑๘.

^{๓๒} สถาบันสันติธรรม, นิทานชาดกจากพระไตรปิฎกพระเจ้า ๕๐๐ ชาติ (ฉบับสมบูรณ์ จากพระไตรปิฎก ๔๕ เล่ม ครบ ๕๔๗ ชาดก), (กรุงเทพมหานคร: สถาบันสันติธรรมจัดพิมพ์เผยแพร่พระพุทธศาสนา, ม.ป.ป.), หน้า ๑๐๑๕.

^{๓๓} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓/๑๕๕.

^{๓๔} สถาบันสันติธรรม, นิทานชาดกจากพระไตรปิฎกพระเจ้า ๕๐๐ ชาติ (ฉบับสมบูรณ์ จากพระไตรปิฎก ๔๕ เล่ม ครบ ๕๔๗ ชาดก), หน้า ๑๐๑๐.

ของพญานาคจุฬาทพระ ได้ทำให้เกือบจะฆ่าเด็ก ๆ ที่มาล้อเลียน ส่วนผลของความโกรธในเชิงรูปธรรมและนามธรรม สามารถอธิบายได้อีกนัยยะหนึ่งกล่าวคือ นาคจุฬาทพระก็คืออดีตชาติของภิกษุมักโกรธ มีการอธิบายว่า การที่ตนเป็นบุคคลมักโกรธก็ส่งผลให้เมื่อตายไปและไปเกิดในภพใหม่ ทำให้เสวยกรรมด้านนี้คือนอกจากจะไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานแล้ว อุปนิสัยก็จะติดตัวไปทำให้ตนเองเดือดร้อนเพราะว่าเป็นผู้มักโกรธ ดังตัวอย่างข้อความที่ยกมานี้ “...เพราะความเป็นผู้มักโกรธของเธอ โบราณบัณฑิตทั้งหลายแม้ดำรงอยู่ในภาวะแห่งนาคราชผู้บริสุทธิ์ จำต้องอาศัยอยู่ที่ภาคพื้นอันสกปรกเต็มไปด้วยคูถถึง ๓ ปี”^{๓๕} ๓) แนวทางระงับความโกรธ ซึ่งททพระพญานาคพิชายได้สอนน้องชายประมาณว่า ไม่พึงทำการถือตัว หรือมีมานะว่าเพราะเหตุใดคนอื่นถึงไม่เคารพตน ให้รู้จักอดทน หรือ พยายามอดทนอดกลั้น และผู้มีปัญญาควรพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ให้ดี จะช่วยระงับความโกรธได้ เพราะความโกรธก็เหมือนกับไฟป่าที่จะทำลายล้างผู้อื่น ดังข้อความนี้ “(นาคมหาททพระโพธิสัตว์ได้ฟังดังนั้น จึงกล่าวว่า)...สถานที่ใด ประชาชนไม่รู้จักสัตว์โดยชาติหรือโดยวินัย สถานที่นั้น เขาเมื่ออยู่ในกลุ่มชนที่ไม่มีใครรู้จักเลย ไม่ควรมีมานะ ผู้มีปัญญาแม้จะเปรียบด้วยไฟป่า เมื่ออยู่ยังต่างถิ่น ก็ควรอดทนถ้อยคำคุกคามแม้ของผู้เป็นทาส”^{๓๖}

“ยักษ์” อยฺยภูตชาดก (๓๔๗) ชาดกว่าด้วยเรื่องยักษ์ถือพะเนินเหล็กใหญ่ ตัวละครยักษ์เกิดความโกรธก็เพราะมีต้นหาคือความอยากได้ในสิ่งที่ตนเองต้องการ และพ้อไม่ได้ก็เกิดความโกรธขึ้นมา อย่างกรณียักษ์โกรธเพราะไม่ได้ปลีกรรมหรือการบูชาจากมนุษย์ ดังตัวอย่างข้อความว่า “...พระโพธิสัตว์ให้เทียวกติกลงประกาศว่า” ประชาชนทั้งหลายไม่ควรฆ่าสัตว์” ยักษ์ทั้งหลายเมื่อไม่ได้ปลีกรรม ก็พากันโกรธพระโพธิสัตว์...”^{๓๗} ส่วนผลของความโกรธของยักษ์ก็คือ ได้ทำการประทุษร้ายพระโพธิสัตว์ให้ถึงแก่ชีวิต แต่ท้าวสักกะก็มาช่วยได้ทันทำให้ยักษ์ไม่สามารถทำร้ายพระโพธิสัตว์ได้ ดังข้อความที่ยกมานี้ “...ยักษ์ทั้งหลายเมื่อไม่ได้ปลีกรรม ก็พากันโกรธพระโพธิสัตว์ แล้วพากันไปยังสมาคมของยักษ์ในป่าหิมพานต์จัดการส่งยักษ์ร้ายตนหนึ่งเพื่อให้ไปปลงพระชนมพระโพธิสัตว์ มันถือพะเนินเหล็กร้อนอันใหญ่ประมาณเท่าข้อฟ้า...”^{๓๘} ซึ่งตามปกติแล้วจิตที่คิดบงร้าย และลงมือกระทำแล้ว ถึงจะไม่สำเร็จก็จัดว่าเป็นการทำความหนักเพราะบุคคลผู้นั้นคือพระโพธิสัตว์ที่ทรงบำเพ็ญเพียรบารมีด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์

“นางนกลี” ในลลุกกชาดก(๓๕๗) ว่าด้วยนางนกลี โกรธแค้นพญาช้างตนหนึ่งที่มาเหยียบลูกน้อยของนางตายทั้ง ๆ ที่นางก็ขอร้องให้พญาช้างไม่ให้ฆ่าลูกของนาง ดังข้อความว่า (นางนกลีนั้นกล่าวต้อนรับพญาช้างนั้นผู้เที่ยวไปตามลำพังเชือกเดียวว่า) [๔๐] พญาช้าง ข้าพเจ้าขอไหว้ท่านผู้เที่ยวไปผู้เดียว อยู่ในป่า หากินตามเชิงเขา ข้าพเจ้าขอไหว้ท่านด้วยปิกทั้ง ๒ ข้าง ขอท่านอย่าได้ฆ่าลูกน้อยผู้ด้วย

^{๓๕} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๒๓๒-๒๓๓.

^{๓๖} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๕-๑๖/๑๕๕.

^{๓๗} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๓๔๕.

^{๓๘} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๓๔๕.

กำลังของข้าพเจ้า^{๓๙} ซึ่งพญาช้างก็ไม่ได้สนใจคำขอร้องของนางนกไส้ตัวนี้ เนื่องจากคิดว่าตนเองเป็นสัตว์ใหญ่ (มีมานะ หรือ ถือว่าตนเองเหนือกว่าผู้อื่น) จะรังแกหรือทำอะไรใครก็ได้ ไม่ต้องกลัวภัยหรืออันตรายที่จะเกิดขึ้น ตามดังข้อความนี้(พญาช้างได้ฟังคำของนางนกไสนั้น จึงกล่าวว่า) [๔๑] นีนางนกไส เราจะฆ่าลูกน้อยของเจ้า เจ้ามีกำลังน้อยจะทำอะไรได้ เราจะใช้เท้าซ้ายบดขยี้นกไส้เช่นเจ้า แม้ตั้ง ๑๐๐,๐๐๐ ตัว ให้แหลกราญ^{๔๐} จะเห็นได้ว่า ผลความโกรธแค้นอย่างรุนแรงจากที่พญาช้างเหยียบลูกของนางตายนางนกไสก็ได้หาทางทำลายล้างพญาช้างจนถึงแก่ชีวิต ซึ่งในอรรถถาขยายความเรื่องราวต่าง ๆ สรุปได้ว่า นางนกไสก็แสนใจจัดจึงไปขอความช่วยเหลือจากสัตว์ต่าง ๆ มี กา แมลงวัน และกบ โดยแลกกับการไปปรับใช้สัตว์พวกนี้ก่อน ซึ่งก็ได้ทำให้กาใช้จ้องของตนเองจิกที่ตาของพญาช้างจนบอด ส่วนแมลงวันหัวเขียวก็ไปหยอดไขลงในตาของพญาช้าง ทำให้เกิดหนองมากมายจนพญาช้างได้รับความทุกข์อย่างหนัก อีกทั้ง พอพญาช้างจะไปหาน้ำดื่มก็ไม่สามารถทำได้เนื่องจากมองไม่เห็น ต้องอาศัยหูของตนเองในการฟังสิ่งต่าง ๆ และเมื่อกบส่งเสียงเรียกร้อง พญาช้างก็เข้าใจว่าตรงช้างหน้าทับตัวนี้ร้องคือหนองน้ำ จึงได้ปีนป่ายขึ้นไปที่เหว หายที่สุดก็พลัดตกลงเหวตายอย่างเวทนา^{๔๑} จะเห็นได้ว่า ลมุกกิกชาดกเป็นชาดกที่สอนเรื่องของการใช้ชีวิตเป็นอย่างไรดี เนื่องจากสะท้อนให้เห็นว่า อย่าไปจองเวรกับใคร แม้จะเห็นว่าเขามีกำลังน้อยกว่าก็อย่าไปทำร้ายหรือทำไม่ดีกับผู้นั้น ตลอดจนอย่าประมาทกับสิ่งเล็กสิ่งน้อย เพราะอาจจะทำให้ชีวิตของตนพินาศก็เป็นได้ เป็นต้น ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนหลังจากทรงเล่าชาดกจบว่า (พระศาสดาทรงประมวลชาดก ตรัสพระคาถานี้ว่า) [๔๓] ท่านจงดูกา นางนกไส้ กบ และแมลงวันหัวเขียว สัตว์เหล่านี้ได้ฆ่าช้างแล้ว จงดูการจองเวรของคนคู่เวรทั้งหลาย เพราะฉะนั้น พวกเธออย่าก่อเวรกับใคร ๆ แม้กับคนไม่เป็นที่รักเลย^{๔๒}

บทสรุป

นิบาตชาดกก็คือ ชาดกทั้ง ๕๔๗ เรื่อง ที่อยู่ในคัมภีร์ขุททกนิกายของพระสุตตันตปิฎกซึ่งครอบคลุมไปถึงเนื้อความคาถาในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๗-๒๘ และอรรถถาขุททกนิกายชาดกทั้ง ๑๐ ภาคของฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยในบทความนี้ได้ยกตัวอย่างมาเพียง ๙ ชาดก ด้วยกัน คือ ๑) กุกรชาดก (๒๒) ชาดกว่าด้วยสุนัขที่ถูกฆ่า ๒) สัจจกิริชาดก (๗๓) ชาดกว่าด้วยเรื่องความจริงที่ได้ยินมา ๓) โคธชาดก (๑๓๘) ชาดกว่าด้วยเรื่องพญาเหี้ย ๔) กามวิลาปชาดก (๒๙๗) ชาดกว่าด้วยเรื่องผู้เพ้อถึงกาม ๕) หนูชาดก (๑๕๘) ชาดกว่าด้วยเรื่องพฤติกรรมของม้าสุนัข ๖) กปิชาดก (๒๕๐) ชาดกว่าด้วยเรื่องการเข้าใจผิดว่าลิงเป็นญาติ ๗) ในทัทธชาดก (๓๐๔) ชาดกว่าด้วยเรื่องนาคทัทธระ ๘) ลมุกกิกชาดก (๓๕๗) ว่าด้วย

^{๓๙} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๔๐/๒๐๖.

^{๔๐} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๔๑/๒๐๖.

^{๔๑} ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๔๓๓-๔๓๔.

^{๔๒} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๔๓/๒๐๗.

นางนกลี ๙) อยฺยภูชาดก (๓๔๗) ชาดกว่าด้วยเรื่องยักษ์ถือพะเนินเหล็กใหญ่ ซึ่งชาดกทั้ง ๙ เรื่องนี้ ผู้เขียน ได้จัดตัวละครเป็น ๓ กลุ่ม คือ *กลุ่มที่ ๑ มนุษย์* ได้แก่ กษัตริย์ ปุโรหิต และผู้หญิง *กลุ่มที่ ๒ เสร็จฉวน* ได้แก่ ลิง ม้า นางนกลี พญานาค และ *กลุ่มที่ ๓ อมนุษย์* คือ ยักษ์ โดยแต่ละเรื่องก็จะมีประเด็นที่สำคัญ เช่น ลักษณะ อาการและธรรมชาติของความโกรธ สาเหตุ ผล และแนวทางกำจัดความโกรธ (บางเรื่องก็มี เพียงประเด็นเดียว) ซึ่งจากการวิเคราะห์ประเด็นเกี่ยวกับความโกรธที่เกิดขึ้นกับตัวละครสัตว์ต่าง ๆ พบว่า ๑) สัตว์ที่มีความโกรธ จะมีลักษณะดังเช่น การขัดเคือง ขุ่นเคือง ความแค้น ความดุร้าย ความเกรี้ยวกราด ฯลฯ ซึ่งจะเกิดภายในจิตใจ ก่อนจะแสดงลักษณะอาการออกมาให้เห็นภายนอก ดังกรณีของพระราชาโอรส ชื่อทุฐฏุมาร” ในสังข์ กิรชาดก (๗๓) เป็นต้น ๒) ความโกรธของตัวละครสัตว์มีด้วยกันหลายสาเหตุ เช่น การทำในใจโดยไม่แยบคาย หรือ การไม่ใช้ปัญญาพิจารณา เกิดจากตัณหา และมานะ ฯลฯ จึงทำให้ สัตว์โกรธ ดังกรณี “พญานาค จูฬภัทระ” ในทัททราชาดก(๓๐๔) ชาดกว่าด้วยเรื่องนาคทัททระ ซึ่งโกรธ เด็กที่มาดูถูกตนเอง เพราะตนถือมานะ และก็ไม่ใช้ปัญญาในการไตร่ตรองสิ่งต่าง ๆ เป็นต้น ๓) ผลของความโกรธได้ทำให้สัตว์เกิดการประทุษร้าย ทั้งทางกาย วาจา และใจ ดังกรณีของนางนกลีที่โกรธแค้น พญาช้างที่มาทำให้ลูกของตนตาย จึงได้ทำการประทุษร้ายทำลายล้างกลับจนพญาช้างถึงแก่ความตาย เป็นต้น ๔) การใช้คุณธรรมมาเป็นแนวทางในการระงับความโกรธ ซึ่งก็มีชาดกหลายเรื่องแสดงให้เห็นว่า เราสามารถเอาคุณธรรมบางข้อมาระงับความโกรธได้ เช่น การใช้ความคิดถูกวิธี คือกระทำในใจโดยแยบคาย การเจริญพรหมวิหารอย่างความเมตตา ซึ่งอาจไม่ได้มีระบุไว้ในตอนท้ายของบางชาดกที่ยกมาแสดง แต่ก็ สามารถนำมาเป็นแนวทางในการกำจัดความโกรธของสัตว์ต่าง ๆ ได้ โดยเฉพาะกับสัตว์ที่เป็นมนุษย์ เช่น กษัตริย์ ดาบส เป็นต้น นอกจากนี้ บุคคลผู้ดำรงสถานะของกษัตริย์ก็ควรการประพฤติธรรมตามราชธรรม ๑๐ เพราะหลักปฏิบัตินี้ครอบคลุมเรื่องของการมีศีล ความไม่โกรธ การมีขันติ เป็นต้น

บรรณานุกรม

- ประคอง นิมนานเหมินทร์. **นิทานพื้นบ้านศึกษา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๕๑.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๗**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก ภาค ๑**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- _____. **อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก ภาค ๒**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

- อรรถกถาภาษาไทย พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก ภาค ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- อรรถกถาภาษาไทย พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก ภาค ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- รีนฤทัย สัจจพันธุ์. นิทานชาดกฉบับเปรียบเทียบ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: สถาพรบุ๊คส์, ๒๕๖๔.
- ศิราพร ณ ถลาง. ไวยากรณ์ของนิทานการศึกษานิทานเชิงโครงสร้าง. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- สถาบันบันลือธรรม. นิทานชาดกจากพระไตรปิฎกพระเจ้า ๕๐๐ ชาติ (ฉบับสมบูรณ์ จากพระไตรปิฎก ๔๕ เล่ม ครบ ๕๔๗ ชาดก). กรุงเทพมหานคร: สถาบันบันลือธรรม จัดพิมพ์เผยแพร่ พระพุทธศาสนา, ม.ป.ป.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. คำบรรยายพระไตรปิฎก. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๐.
- อาทิตย์ ชีรวณิชกุล. ชาดกกับวัฒนธรรมวรรณศิลป์ไทย. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงาน วิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๖๕.